

francuskie odpowiadające panującym tam stosunkom ekonomicznym, oraz organizację sądownictwa. Pruska ordynacja miejska nie znalazła tam praktycznego zastosowania wobec zmian, jakie zaszły w stosunkach społeczno-gospodarczych, w szczególności w rozwoju przemysłu wychodzącego poza obręb murów miejskich. Wskutek wspomnianych już wyżej zmian trudno było też — przy wprowadzeniu sejmów prowincjonalnych — znaleźć w określonej liczbie reprezentantów stanu rycerskiego. Tych zagadnień W. Gerschler nie rozwija, mimo że sama prowincja, którą się zajmuje przetrwała w swych granicach do r. 1822.

Takie nasuwają się wnioski przy omawianiu tych czterech prac. Rozszerzają one nasze wiadomości o ustroju prowincji, wydobywają wiele nowych szczegółów, ale metoda badawcza w nich stosowana nie pozwala na tak istotne dla czytelnika porównanie polityki władz pruskich w stosunku do poszczególnych prowincji.

JAN WĄSICKI (Poznań)

J. F. Lemarignier, *Histoire des institutions publiques et des faits sociaux*, fasc. I - III, Les cours de droit, Paryż 1970, ss. 571 (maszynopis powielany).

Choć omawianie opracowań skryptowych nie leży w zwyczaju, niniejsze z wielu względów zasługuje na specjalne potraktowanie. Przede wszystkim osoba autora, jego koncepcja istoty i formy wykładu uniwersyteckiego na I roku, wreszcie fakt, że J. F. L. należy do perfekcjonistów, którzy mimo tego, że swój wykład prowadzą już z górą 10 lat, ciągle odkładają moment utrwalenia swych wywodów w postaci podręcznikowej.

Osobę autora przedstawiliśmy już czytelnikom na tych łamach (t. XVIII, 2, 1966), przy okazji omawiania jego dzieła *Le gouvernement royal sous les premiers Capétiens* (1965). Również nowa, trzecia edycja skryptowa jego wykładów zawiera rozliczne, wyraźne ślady indywidualności badacza i dydaktyka. Najbardziej uderza w nich dążność do wydobywania z morza faktów jednostkowych, spraw zasadniczych, najlepiej ukazujących wzajemne powiązania pomiędzy układami stosunków społecznych w przekrojach czasowych V - IX w., IX — poł. XII w., oraz poł. XII - XV w. (odpowiadają im kolejne zeszyty z zachowaną jednolitą paginacją, zeszyt 4, poświęcony dobie XVI - XVIII w. w druku) a koncepcjami, realnymi możliwościami i konkretnymi formami sprawowania tzw. władzy publicznej. Omawianie różnych koncepcji władzy w poszczególnych epokach, a także źródeł prawa stanowi dla autora okazję do snucia wywodów na temat mentalności i kultury politycznej ludzi różnych warstw.

Precyzja, a zarazem barwność i plastyczność narracji powodują, że czytelnik od samego początku wczuwa się w specyficzny klimat kolejnych form państwa, a przez to łatwiej przyswaja sobie wiedzę o nich. Cel ten osiąga autor również poprzez umieszczenie w tekście licznych mapek i wykresów. Oszczędnie szafując bibliografią (nb. nader celnie dobraną) J. F. L. nie stroni od ukazywania spraw kontrowersyjnych, dyskretnie podsuwając nauczaniu sugestie co do kierunku i możliwości różnorodnego widzenia wielu spraw. Pewne wątpliwości nasuwać może koncepcja części pierwszej wykładu, poświęconej spuściźnie Antyku (44 s.). Ograniczono ją mianowicie do tych tylko elementów, które recypowały w średniowieczu Kościół i poszczególne państwa, myśli politycznej Grecji, instytucji ustrojowych i źródeł prawa Cesarstwa. Wydaje się, że jednak ilość recypowanych wątków, jeśli naprawdę ograniczać do nich wykład, była i tak znacznie większa.

Choć to tylko skrypt, skorzystają zeń z pożytkiem nie tylko studenci. Konfron-

tując jego treść i formę z innymi syntezami dziejów państwa i prawa dawnej Francji można tylko sobie i autorowi życzyć, by rzecz jak najszybciej ujrzała światło dzienne w postaci książkowej.

STANISŁAW RUSSOCKI (Warszawa)

M. Pacaut, *Les structures politiques de l'Occident médiéval*, ed. A. Colin, Paris 1969, ss. 410. Collection „U”, série: Histoire médiévale dirigée par G. Duby.

Podobnie jak i inne tomy tej interesującej serii, omawiane opracowanie ma charakter podręcznika o typie pośrednim pomiędzy tymi, używanymi w szkole średniej, a tymi, znacznie trudniejszymi lekturami, wobec których staje student na uniwersytecie. Mają te książki dawać czytelnikowi określoną porcję materiału faktycznego, a jednocześnie pobudzać go do bardziej samodzielnego myślenia, uczyć obcowania z materiałem źródłowym, podawanym na końcu rozdziału, na razie w przekładzie.

Całość książki opracowanej przez znanego badacza myśli politycznej średniowiecza podzielona została na trzy części chronologiczne: pierwsze twory polityczne (V - IX w.), monarchie i system lenny (IX - XIII w.), państwa i narody (schyłek XIII - XV w.). Już sam układ materii w poszczególnych częściach pomyślany został w ten sposób, by oddziaływać na wyobraźnię odbiorcy. Oto próbka podziału na paragrafy części I: świat średniowiecza — terytorium i ludzie, możliwości i środki, pierwsze realizacje (monarchie VI - VII w.); karolińska budowla; rozpad. Snując swoje wywody autor zajmuje się zarówno konkretnymi instytucjami (nb. głównie francuskimi), jak i doktrynami czy myślą polityczną kształtującą bądź modyfikującą poszczególne realizacje. Wykład uzupełniają liczne mapki, tablice oraz mądrze wyselekcjonowana, wielojęzyczna bibliografia, umieszczana na końcu każdego rozdziału. Żywą, jak zwykle u Francuzów sugestywną narrację uzupełniają poprzedzane króciutkim komentarzem tłumaczone teksty źródłowe. Nie bez znaczenia z punktu widzenia percepcji wykładu jest układ graficzny książki, typowy dla francuskich podręczników szkolnych. W sumie wzór opracowania warty przestudiowania i być może naśladownictwa.

STANISŁAW RUSSOCKI (Warszawa)

J. S. Strayer, *Feudalism*. An Anvil Original published by van Nostrand, Princeton - New Jersey - Toronto - London 1965, ss. 189.

Typowy dla krajów anglosaskich, tzw. *paper-back*, lektura pomocnicza dla studentów, wydana w postaci taniego kieszonkowca, obejmująca wykład danego zagadnienia (w naszym przypadku s. 11 - 76), wypisy źródłowe w przekładzie na angielski (s. 77 - 186) oraz wskazówki dla dalszych, samodzielných lektur. Autor prezentowanej książeczki (nader wysoko ocenianej w literaturze anglosaskiej) jest wybitnym mediewistą amerykańskim starszej generacji, profesorem Uniwersytetu w Princeton. Opublikował on wiele nader interesujących studiów z dziedziny historii ustroju Anglii i Francji wcześniejszego średniowiecza.

Feudalizm jako zjawisko dziejowe jest dla J. S. S. sposobem sprawowania władzy. Cechuje go przede wszystkim: daleko posunięte rozczłonkowanie władzy publicznej (nawet władający niewielkimi hrabstwami nie dysponowali pełnią władzy na podległym im terenie), przekształcenie jej w przedmiot własności prywatnej, którym dysponowano wedle tych samych zasad co majątkiem, wreszcie organizacja służby

wojskowej w oparciu o indywidualne umowy, a nie jako wynik obowiązku ciążącego na poddanych. Zgodnie z przyjętym założeniem autor bardzo wyraźnie odróżnia w swych analizach pozycję zajmowaną przez wielkich baronów, właściwych twórców systemu feudalnego, od położenia pozostałych lenników, którzy w rzeczywistości zepchnięci byli do roli zwykłych wojowników.

Zilustrował swoje tezy J. S. S. za pomocą 58 tekstów źródłowych z różnych krajów zachodniej Europy, mało dotąd wykorzystywanych w literaturze przedmiotu. Obok bardziej u nas znanych i wykorzystywanych prac F. L. Ganshofa czy R. Boutruche'a, winna ona zająć poczesne miejsce na półce każdego badacza feudalizmu.

STANISŁAW RUSSOCKI (Warszawa)

Česka Národní Rada — Sněm Českého Lidu. K 25. výroci osvobození uspořádal Prof. dr. V. Vaněček, Praha 1970, wyd. C. N. R., ss. 217.

Dwudziestą piątą rocznicę wyzwolenia Czech przez Armię Radziecką oraz utworzenia Czeskiej Rady Narodowej, Prezydium tej ostatniej uczciło wydaniem specjalnej, popularnonaukowej publikacji. Przygotował ją zespół prawników i historyków ustroju pod ogólną redakcją profesora V. Vaněčka, obecnie członka Prezydium Rady. Całość tomu rozpada się na cztery części poświęcone: strukturze i działalności Rady (A. Škrach), historii budynku, w którym ona obraduje (J. Pavel), przeszłości parlamentaryzmu na ziemiach czeskich oraz najważniejszym tekstem źródłowym z powyższej dziedziny (w przekładzie).

Najobszerniejsza, trzecia część publikacji (s. 73-188) składa się z dziewięciu szkiców, przygotowanych przez znanych specjalistów dziejów czeskiego państwa i prawa. Zaczątki czeskiego parlamentaryzmu do schyłku XIV w. przedstawia K. Málý. Sejmy doby husyckiej i ich przedłużenia do połowy XV w. omówił J. Kejř. Przemiany zgromadzeń w dobie stanowej, w czasie powstania 1618-1620 r. i w ramach monarchii absolutnej do 1848 r. V. Vaněček. Schyłek zgromadzeń stanowych 1848-1861 ukazuje V. Pokorný, zaś Sejmy krajowe 1861-1918 J. Klabouch. Tradycje bardziej postępowego parlamentaryzmu w latach 1916-1918 ukazuje L. Soukup, wreszcie samorząd terytorialny w okresie międzywojennym M. Doležal.

Teksty pisane z myślą o najszerszych kręgach odbiorców, którym mają przybliżyć postępowe i demokratyczne tradycje narodowe, nie zostały zaopatrzone w przypisy. Natomiast zamieszczona na końcu każdego rozdziału selektywna bibliografia edycji źródłowych i podstawowych opracowań, umożliwi zainteresowanym dalsze, samodzielne lektury. Zazdrość budzi piękna szata edytorska publikacji.

STANISŁAW RUSSOCKI (Warszawa)

A. J. Gurevič, *Problemy genezisa feodalizma v zapadnoj Evropie*, izd. Vyžša Škoła, Moskva 1970, ss. 233.

Formalnie pomyślana jako pomoc naukowa dla studentów książka ta zawiera duży ładunek nowatorskich propozycji metodologicznych i uogólnień. Jej lektura raz po raz zmusza do refleksji nawet najbardziej dojrzałych badaczy. Wyrosła ta książka z wieloletnich studiów autora nad różnymi aspektami życia wczesnośredniowiecznych społeczeństw germańskich (głównie Skandynawów), a także nad problemami metodologii historii, szczególnie nad psychologią społeczną.

Zasadnicza teza autora daje się sprowadzić do stwierdzenia, że feudalizm to coś więcej niż określona postać sił wytwórczych czy stosunków produkcji. Jest to specyficzny system wyrosłych na podłożu wspomnianych czynników związków międzyludzkich, postaw wyobrażeń czy odczuć. Tymczasem ten aspekt stosunków feudalnych pozostaje nadal odłogiem w badaniach historycznych.

Egzemplifikację swych założeń i propozycji badawczych przeprowadza A. J. G. na przykładzie trzech grup zagadnień: stosunku ludzi wczesnego średniowiecza do problemu własności, pozycji jednostki w ramach różnych grup społecznych (w oparciu o dane czerpane z tzw. *Leges Barbarorum*), wreszcie różnych aspektów średniowiecznego pojęcia „wolności”, diametralnie różnego od tego, jakim posługują się ludzie współcześni. Analiza tych zjawisk doprowadza autora do konkluzji, że w dotychczasowych badaniach nad feudalizmem zbyt często modernizujemy nasze wyobrażenia o różnych aspektach życia w tej epoce. Co więcej, konstruując ogólny model tej formacji przyjmujemy jako typowe zjawiska właściwe jedynie dla środkowej i północnej Francji.

Z prezentowaną książką winien zapoznać się każdy, kto zajmuje się mediewistyką na gruncie krajowym czy obcym. Nie bez znaczenia w tym względzie jest sama forma wykładu, barwna i potoczysta. Wydanie tej książki w tłumaczeniu na język polski, zważywszy choćby jej bardzo niski nakład i wyczerpanie na radzieckim rynku księgarskim, bardzo ułatwiłoby realizację sformułowanego postulatu. Obszerne (miejscami kontrowersyjne) omówienie tej pozycji przynoszą *Voprosy Istorii* (nr 9/70) oraz *Kwart. Historyczny* (1971, z. 2).

STANISŁAW RUSSOCKI (Warszawa)

Očerki Russkoj Kultury XIII - XV vekov, Izd. Moskovskogo Universiteta t. I - II, Moskwa 1969 - 1970.

Opracowane przez zespół badaczy Uniwersytetu im. Łomonosowa, szkice te, stanowiące niejako kontynuację wydanych przez AN ZSRR tomów *Kultura drevniej Rusi* (1948 - 1950 r.), mają ambicję podsumować stan współczesnej wiedzy o różnych dziedzinach kultury Rusi doby rozdrobnienia feudalnego. Dość obfite przypisy odsyłają do podstawowych źródeł oraz opracowań.

Dla historyków prawa, dysponujących raczej skąpym zasobem piśmiennictwa z tej dziedziny, szczególnie interesujący będzie szkic A. K. Leontieva pt. *Prawo i sądownictwo*, zamieszczony w tomie II (s. 5 - 48). Przedstawiono w nim w sposób nieco mniej schematyczny niż w opracowaniach podręcznikowych: źródła prawa, prawne położenie chłopów, prawo własności ziemi, dziedziczenie, zobowiązania, prawo karne, organizację sądownictwa, wreszcie proces.

STANISŁAW RUSSOCKI (Warszawa)

Problemy voznikovenija feodalizma u narodov SSSR, izd. Nauka, Moskwa 1969, ss. 319.

Jest to kolejna publikacja wydana pod patronatem specjalnego Komitetu Wydziału Nauk Historycznych A. N. ZSRR, zajmującego się problematyką prawidłowości historycznego rozwoju społeczeństw oraz przechodzenia przez nie od jednej formacji społeczno-ekonomicznej do drugiej (o poprzednich pracach por. na tych łamach, t. XXII, 1). Omawiany tom przynosi materiały sesji naukowej odbytej w 1964 r. (!), referaty, komunikaty, wystąpienia dyskusyjne. Skupiły się one wokół

zagadnienia genezy feudalizmu w pięciu częściach dzisiejszego ZSRR: na Rusi, w Krajach nadbałtyckich, na Kaukazie, w Azji środkowej i w Kazachstanie (łącznie 15 referatów, 36 wypowiedzi i 15 podsumowań dyskusji).

Wartość tomu warunkuje nie tylko zebrany obszerny materiał faktograficzny, ale również pewne nowatorstwo metodologiczne. Przejawiło się ono m. in. w rewizji wielu starych, schematyczno-socjologicznych uogólnień. Tak oto np. kwestionuje się dziś upowszechniony niegdyś pogląd na temat możliwości bezpośredniego przechodzenia od wspólnoty pierwotnej do feudalizmu. Jako czynnik powodujący zróżnicowanie klasowe, a nie tylko ekonomiczne społeczeństw przyjmuje się patriarchalne niewolnictwo, współistniejące z układem wolnej, drobnej własności. W nielicznych społeczeństwach (Grecja, Rzym), niewolnictwo przekształciło się w układ dominujący.

Dużą rolę przypisują referenci i uczestnicy dyskusji precyzji stosowanej w badaniach siatki pojęciowej. Za uzasadnione, a nawet konieczne uznali oni tworzenie abstrakcyjno-logicznych modeli, hipotez roboczych, pod warunkiem oczywiście nieustannego ich weryfikowania w konkretno historycznych badaniach. Jako przykład takiej hipotezy przytoczyć warto sugestię akademika B. A. Rybakova, który w staroruskim systemie setniczym i tysięcznym upatruje pozostałości małych i wielkich plemion. Na szczególną uwagę polskich badaczy zdają się zasługiwać wywody J. M. Jurginisa na temat procesu formowania się renty feudalnej na Litwie. Zdaniem tego badacza nie miały charakteru renty zarówno dawne powinności, jak i daniny świadczone przez ogół ludności na rzecz panującego i jego ludzi. Poza jednym wyjątkiem, referat o stosunkach w Azji środkowej E. A. Davidovic, pominięto w toku obrad zagadnienia własności podzielonej, systemu beneficjalnego czy jego najbardziej rozwiniętej postaci — warunkowych nadań ziemskich.

STANISŁAW RUSSOCKI (Warszawa)

Mario Caravale, *Il regno normanno di Sicilia*, Roma 1966, ss. 408.

Obszerna ta książka zajmuje się zasadniczo ustrojem królestwa Sycylii za dynastii normańskiej, tj. w latach 1130 - 1194. Główny trzon pracy stanowią rozważania poświęcone urzędowi centralnym, lokalnym oraz stosunkowi urzędów królewskich do władców senioralnych i do miast. Autor charakteryzuje także stosunek monarchii normańskiej do papieństwa oraz stosunek tej monarchii do swoich wasali. Dopiero po omówieniu tych kluczowych zagadnień przechodzi do szczegółowej analizy urzędów licznych i bardzo już wyspecjalizowanych. Królestwo normańskie — tak w Anglii jak na Sycylii — było pierwszym przykładem scentralizowanej organizacji państwa średniowiecznego. W XII w. królestwo Sycylii wprowadziło zasady i instytucje, które gdzie indziej pojawiły się dopiero po kilku stuleciach. Autor uwzględnił w swoich wywodach odnoszących się do średniowiecznego państwa — w dużej mierze prawo i stosunki lenne, szczególnie ważne dla ówczesnej Sycylii. Praca daje bogaty przegląd historiografii dotyczącej sycylijskiego średniowiecza. Całość zaopatrzona jest w indeks nazwisk, nazw miejscowości, a także — w stosunkowo skromny — indeks rzeczowy.

Poważne studium Caravale oparte jest na rzetelnych i żmudnych badaniach źródłowych i wnosi wiele nowego do powszechnej historii prawa w wiekach średnich. Wykracza ono swoją tematyką poza historię Italii i rozpatruje zagadnienia ustrojowe i prawne innych państw średniowiecznej Europy. Stanowi w tym zakresie uzupełnienie naszych podręczników powszechnej historii państwa i prawa.

IRENA MALINOWSKA-KWIATKOWSKA (Kraków)

Léopold Genicot, *Le XIII<sup>e</sup> siècle européen*, Presses Universitaires de France, Paris 1968 (Nouvelle Clio, L'Histoire et ses problèmes, nr 18), ss. 409.

L. Genicot, profesor uniwersytetu w Lowanium, legitymujący się poważnym dorobkiem w zakresie dziejów średniowiecza, podjął próbę wszechstronnej charakterystyki ciekawego i — pod niektórymi względami — przełomowego w. XIII w Europie. Nakreślony porównawczo obraz epoki oraz postawione w toku wykładu kwestie pobudzają zarówno do krytycznych refleksji, jak i do głębszych przemyśleń. Szczególniejsze zainteresowanie historyka ustroju budzą rozważania nad państwami i narodami w omawianym stuleciu (cz. II, rozdz. V), jak i nad ówczesnymi teoriami oraz rzeczywistością polityczną (cz. III, rozdz. IV). Omawiana praca opiera się na solidnej podbudowie źródłowej. Prof. Genicot jest również zorientowany „na bieżąco” w europejskiej literaturze przedmiotu. W obszernym zestawieniu wykorzystanych pozycji naukowych sporo miejsca zajmują polskie publikacje źródłowe i opracowania, a także obojęzyczne czasopisma poświęcone w całości lub części problematyce ziem polskich (*Archeologia Polona*, *Acta Poloniae Historica*, *Revue des Études slaves*, *Zeitschrift für Ostforschung*) oraz polskie i obce bibliografie. Wszystkie podane tytuły mają numerację ciągłą za wyjątkiem kilku pozycji zamieszczonych na wstępie bądź też na końcu działu K) Pologne (s. 37, 40 - 41). Podobne usterki zob. na s. 33, 37, 42 - 43 (w odniesieniu do innych krajów).

WOJCIECH M. BARTEL (Kraków)

*Lites ac res gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum, Tomus I, Causa Junivladislaviae et Brestiae-Cuiaviae Anno 1320 - 1321 acta. Edidit praefatione notisque instruxit Helena Chłopocka*, Ossolineum, Wrocław - Warszawa - Kraków 1970, ss. XXXVI, 135+20 ilustr.

Książka zapoczątkowuje trzecie wydanie „Sporów i spraw pomiędzy Polakami a Zakonem Krzyżackim”, pomyślane jako krytyczna reedycja i zarazem uzupełnienie materiałów źródłowych ogłoszonych drukiem w latach 1855 - 1856 (T. Działyński), 1880 (Z. Celichowski), 1890 - 1892 (I. Zakrzewski) i 1935 (J. Karwasińska).

W tomie I H. Chłopocka zaprezentowała materiały odnoszące się do pierwszego procesu kanonicznego, wytoczonego zakonowi krzyżackiemu przez Polskę w sprawie Pomorza Gdańskiego. Proces odbywał się od 4 IV 1320 do 18 II 1321 r. w Inowrocławiu i Brześciu Kujawskim i — jak wiadomo — zakończył się wyrokiem nakazującym Zakonowi zwrot zagrabionej prowincji wraz z dochodami w wysokości 30 tys. grzywien polskich oraz zapłatę kosztów procesu w wysokości 150 tys. grzywien praskich. Mimo usilnych zabiegów Krzyżacy nie uzyskali zmiany tego wyroku.

Na treść wydawnictwa składają się następujące teksty: 1) Insety aktów i dokumentów wystawionych w fazie wstępnej procesu (m. in. bulla Jana XXII, pełnomocnictwa stron procesowych, suplika Łokietka, pozew), 2) Insety różnych aktów sporządzonych przez strony w czasie procesu, takich jak zarzuty (*exceptiones*), dowodzenia (*allegationes*), repliki, protestacje, apelacje, intencje oraz pytania (*interrogatoria*). W tekst wkomponowano zeznania świadków, 3) Insety aktów i dokumentów wystawionych w toku procesu przez sędziów (pełnomocnictwa zastępcze, powtórny pozew) i wyrok ostateczny (*sententia deffinitiva*), 4) Dokumenty biegu apelacji i prób przeprowadzenia egzekucji wyroku z dn. 20 lutego 1321 r., 5) Fragmenty tekstów dotyczących tzw. procesu ryskiego w 1312 r., w których znalazła odbicie sprawa rzezi mieszkańców Gdańska i zniszczenia tego miasta przez Zakon w 1308 r. Całość uzupełniają indeks osób i nazw geograficznych, skorowidz źró-

deł, autorów i publikacji oraz ilustracje najciekawszych fragmentów rękopisów i dokumentów.

Wypożyczone w pełny aparat naukowy wydawnictwo Heleny Chłopockiej może oddać wielkie usługi historykowi prawa. Zasluguje na jego wdzięczność i najbaczniejszą uwagę.

HENRYK OLSZEWSKI (Poznań)

K. V. Chvostova, *Osobennosti agrarno-pravovykh otnošenij v pozdnej Vizantii XIV - XV v. Istoriko-socjologičeskij očerk*. Izd. Nauka, Moskva 1968, ss. 325.

Dla historyków państwa i prawa szczególnie interesujące są te partie książki, które traktują: o wzajemnych stosunkach pomiędzy publicznymi podatkami a rentą feudalną (s. 50 i n.), specyficznej bizantyjskiej formie beneficjum - Pronii (s. 205 i n.); chłopskim dzierżeniu ziemi (s. 200 i n.), oraz immunitacie ekonomicznym (s. 235 i n.). Całość książki opracowano na podstawie obszernej, wielojęzycznej literatury przedmiotu oraz szeroko i wielostronnie wykorzystanego materiału źródłowego. W aneksie (s. 263 i n.) zestawiono dla dóbr dwóch klasztorów: liczebność rodzin ich poddanych, wielkość posiadanego arealu, ewentualnie też sadów, liczbę zwierząt pociągowych, bydła, wreszcie wysokość uiszczanych w pieniądzu świadczeń, tzw. Telos.

STANISŁAW RUSSOCKI (Warszawa)

N. E. Nosov, *Stanovlenije soslovno-prestavitel'nych učreždenij v Rossii. Izyskaniia o zemskoj reforme Ivana Groznogo*, Izd. Nauka, Leningrad 1969, ss. 602.

Tytuł tej bogatej w problemy i dokumentację źródłową rozprawy jest nieco mylący. Rozważania autora w przeważającej mierze są poświęcone wnikliwej analizie genezy, ustanowienia oraz realizacji tzw. ziemskiej reformy Ivana IV z lat 1550 - 1556, a więc raczej narodzinom (spóźnionych w porównaniu z Europą) instytucji samorządu stanowego. Jego przedstawicielski charakter (w dojarzanej postaci) jest sprawą odrębnej dyskusji.

Zdaniem autora omawiane reformy stały się możliwe dzięki rozwojowi w Rosji już w pierwszej połowie XVI w. preburżuazyjnych stosunków społeczno-politycznych (wzrost roli politycznej mieszkańców większych miast?). Ten proces rozwojowy, zbliżający stosunki rosyjskie do reszty Europy, zahamować miało wprowadzenie tzw. *opričniny*. Ta ostatnia stworzyć miała warunki dla ugruntowania politycznej dyktatury bojarstwa.

STANISŁAW RUSSOCKI (Warszawa)

Historia Nauki Polskiej. Tom I. Wrocław—Warszawa—Kraków 1970, ss. LXXI, 448, 127 tabl. (Bogdan Suchodolski: Wstęp i redakcja; Paweł Czartoryski: Średniowiecze; Paweł Rybicki: Odrodzenie).

Pierwszy tom Historii Nauki Polskiej obejmuje czasy średniowiecza i renesansu, początki i największy rozkwit nauk w Polsce przedrozbiorowej. Po wstępie Bogdana Suchodolskiego, omawiającym powszechną i polską historię nauki, Paweł Czarto-

ryski przedstawia obraz nauki od początków istnienia naszej państwowości po rok mniej więcej 1450. Nakreśliwszy wpierw ogólny obraz średniowiecznej nauki europejskiej przechodzi z kolei do zagadnień związanych z rozwojem kultury polskiej, a następnie kolejno zajmuje się organizacją życia oświatowego i naukowego (szkolnictwo, oświata, Uniwersytet Krakowski), by w końcu przejść do historii nauk szczegółowych. Nauki prawne wydzielone w osobny rozdział nie zabierają same w sobie zbyt wiele miejsca. Są to jednak pozory. Spotykamy się z nimi bezpośrednio czy pośrednio przy omawianiu historiografii (dziejopisarstwo, kronikarstwo, annalistyka), arystotelizmu w naukach moralnospołecznych, elementów nauki o społeczeństwie i państwie, teologii, ruchów reformistycznych i religijnych. Cała część dotycząca średniowiecza przesycona jest zagadnieniami prawnoustrojowymi i prawnospołecznymi. Wydaje się, że stanowią jej dominantę. Przez takie ujęcie, problematyka ta wtopiona jest znakomicie w tło historyczno-kulturowe epoki i pokazana we właściwych proporcjach w stosunku do pozostałych nauk szczegółowych.

Część druga, pióra Pawła Rybickiego, poświęcona Odrodzeniu, w sposób bardzo podobny traktuje problematykę prawną i choć nie wybija się ona na pierwszy plan, również obserwuje się, że miejsce jej poświęcone utrzymane zostało w proporcjach odpowiadających randze nauki o państwie i prawie wśród nauk szczegółowych epoki renesansu.

Po zaznajomieniu się z całością dzieła znajdzie czytelnik precyzyjnie nakreślone miejsce nauki o państwie i prawie wśród innych nauk. Uwagi te odnoszące się ogólnie do nauk prawnych, mają również zastosowanie do poszczególnych gałęzi prawa (prawo rzymskie, prawo kanoniczne), których miejsce zostało uchwycone w sposób właściwy.

Na obraz roli, jaką odegrały w życiu Polski przedrozbiorowej nauki prawne, wypadnie poczekać do chwili ukazania się II tomu Historii, pióra profesorów Henryka Barycza (barok) i Kazimierza Opałka (oświecenie), co — miejmy nadzieję — nastąpi niebawem.

TOMASZ FIJAŁKOWSKI (Łódź)

Paweł Skwarczyński, *Szkice z dziejów reformacji w Europie środkowo-wschodniej*. „Odnova”. Londyn 1967, ss. 173, mapa.

Wydana w Londynie w 1967 r. książka Pawła Skwarczyńskiego składa się z 6 części: 1. *Tolerancja w Rzeczypospolitej między 1572 - 1632 (Zasady i praktyka)*, s. 13 - 30; 2. *Reformacja w Europie środkowo-wschodniej* (s. 33 - 82); 3. *Przegląd przepisów tolerancyjnych przed reformacją oraz w epoce reformacyjnej* (s. 85 - 116); 4. *Bibliografia* (s. 117 - 151); 5. *Spis miejscowości* (s. 153 - 159); 6. *Skorowidz* (s. 161 ad finem).

Część pierwsza traktująca o zasadach i praktyce tolerancji w Rzeczypospolitej poświęcona jest analizie przepisów konfederacji warszawskiej z 1573 r. i w konsekwencji rozważań dochodzi autor do następujących wniosków: Tolerancja nie była zjawiskiem prostym, lecz była wynikiem współgrania ze sobą czynników natury osobistej, społecznej i państwowej. Odnosiła się ona jedynie do warstw wyższych, ludność wiejska i miejska była zależna od stosowania czy niestosowania przez panów właścicieli zasady *cuius regio eius religio*. Egzekucja, prawne przeprowadzenie jej w praktyce, czyli tzw. *processus confederationis* został przeprowadzony dopiero pod koniec panowania Zygmunta III. Mimo swej połowiczności, tolerancja ochroniła Polskę przed rozlewem krwi, zaburzeń bowiem lokalnych, a nie kierowanych centralnie, nie można porównywać np. z mocą św. Barłomieja. Rozlewu krwi

uniknęły również wyznania reformowane, nie uchroniła ich jednak tolerancja przed powolnym upadkiem.

Część druga, omawiająca przebieg reformacji w Europie środkowowschodniej, da się sprowadzić do wniosków następujących: reformacja nie przebiega we wszystkich krajach tego regionu jednakowo, a także przebiega odmiennie niż w Europie zachodniej. Przyjmuje się ona w różnych krajach w różnych czasach. Będąc wynikiem reformacji, kontrreformacja, w jednych krajach ma przebieg bardziej umiarkowany w innych bardzo gwałtowny, a okresy reformacji i kontrreformacji nie odpowiadają Europie zachodniej, zarówno pod względem cech jak i form charakterystycznych. Większa część Europy środkowowschodniej uniknęła wojen religijnych i rozlewu krwi na tym tle.

Najbardziej interesująca z punktu widzenia historyka prawa jest zawartość części III, przegląd przepisów tolerancyjnych. Wyprowadzone z niego wnioski dowodzą, że różnoraki był sposób powstawania przepisów tolerancyjnych. Najczęściej rodziły się one oddolnie, czasem jednak jako wynik układu między dwoma władcami czy państwami, gdy jedno było zainteresowane w uzyskaniu wolności dla takiego bądź innego wyznania na terytorium drugiego. Różniły się te przepisy pod względem formy, wprowadzały pojęcie tolerancji względnej, odnoszącej się najczęściej do dwu wyznań. Najszerzej treściowo przedstawiały się w Polsce. Zasięg społeczny tych przepisów również nie był jednakowy. Nie była to więc tolerancja uniwersalna, lecz ograniczona w różnych kierunkach. Częstym motywem powstawania przepisów tego typu była chęć uniknięcia wojen religijnych i zachowanie oraz wzmocnienie jedności politycznej państwa. Także długotrwałość ich występowania nie była jednakowa. Najkrócej obowiązywały w Austrii i Czechach, najdłużej w Polsce — około 120 lat.

Część IV — bibliografia obejmuje około 700 pozycji. Jest ona niepełna i nie uwzględnia szeregu ważnych źródeł do dziejów reformacji, jak akta synodów, diariusze sejmowe czy pamiętniki i listy, niemniej jednak jest cenną pozycją, zwłaszcza gdy chodzi o literaturę zachodnioeuropejską. Spis miejscowości i skorowidz dopełniają całości pracy.

Podsumowując tę krótką informację o pracy Skwarczyńskiego, wydaje się, że jest ona cennym przyczynkiem do dziejów reformacji europejskiej, zwłaszcza w jej historycznoprawnym aspekcie.

TOMASZ FIJAŁKOWSKI (Łódź)

Edmund Kotarski, *Publicystyka Jana Dymitra Solikowskiego*. Toruń 1970. Towarzystwo Naukowe w Toruniu. Prace Wydziału Filologiczno-Filozoficznego, t. XXII, z. 1, ss. 196. PWN.

Napisana w 1965, a opublikowana w 1970 r. praca Edmunda Kotarskiego omawia publicystykę arcybiskupa lwowskiego Jana Dymitra Solikowskiego.

Po uwagach wstępnych, w których autor określa stanowisko publicystyki między innymi gatunkami literackimi epoki staropolskiej i wyznacza jej odpowiednie miejsce w mozaice genologicznej okresu, następuje omówienie życia i działalności publicznej Solikowskiego. (*Sekretarz królewski — senator — pisarz*, s. 14 - 47).

Trzon pracy stanowią rozdziały: III (*U początków publicystyki Solikowskiego*, 1564 - 1572, s. 48 - 88); IV (*Publicystyka Solikowskiego w latach 1572 - 1575*, s. 89 - 158); V (*Ad Livones [...] paterna et amica paraenesis*, s. 159 - 171).

Komplikacja życia społeczno politycznego częstym zmianom wyznaczały rytm życia państwowego Polski. Solikowski wraz ze swą publicystyką znalazł się w centrum zjawisk. Debiut przypadł na lata gwałtownego zainteresowania problemami

państwowymi i religijnymi, na lata dramatycznych prób sił między stanami i wewnątrz obozu szlacheckiego. Włączył się on natychmiast w wir toczących się sporów, wytrwale i konsekwentnie stojąc po stronie duchowieństwa. Związany z koryfeuszami obozu kościelnego: Uchańskim i Karnkowskim staje wraz z nimi w opozycji do egzekucjonistów, zwalczając równocześnie największą — jego zdaniem — groźbę dla kościoła katolickiego, tolerancję religijną. Pisma jego były kierowane do króla i szukające z nim porozumienia szlachty.

Podobnemu celowi służy publicystyka Solikowskiego z czasów pierwszego i drugiego bezkrólewia, a również ta jej część, która dotyczy konfederacji warszawskiej. Jest w niej zdecydowanym zwolennikiem antyegzekucjonistów. Ten zażarty wróg egzekucji udzielał niekiedy jej poparcia. a trzeźwą oceną sytuacji i zdumiewające szerokimi horyzontami politycznymi przewyższał czasami tak swych przeciwników, jak i sojuszników. Zrozumienie dla ważności problematyki ziem północnych, dla sprawy Prus i Inflant stanowi najjaśniejszą kartę w publicystyce Solikowskiego i jedną z najjaśniejszych w całej publicystyce staropolskiej.

Nie miał arcybiskup lwowski własnej wizji rzeczywistości ani w zakresie polityki zagranicznej, ani wewnętrznej. Stał mocno na gruncie wydarzeń bieżących i im poświęcił swe pióro. I choć dotyczyły one czasami rzeczy nie najbardziej ważnych i drugorzędnych, starał się je rozstrząsać w aspekcie ich społecznej i politycznej doniosłości, a w odróżnieniu od wielu sobie współczesnych publicystów, nigdy przez pryzmat osobistych niechęci i animozji.

Kotarski niezmiennie szczegółowo zanalizował dorobek publicystyczny Solikowskiego od strony historycznoliterackiej i mocno osadził go w rzeczywistości ogólnohistorycznej. Dla historyka prawa jest to jeszcze jedna cenna pozycja omawiająca problematykę polskiej myśli politycznej XVI wieku.

TOMASZ FIJAŁKOWSKI (Łódź)

Waldemar Voisé, *Myśl społeczna siedemnastego wieku*. Warszawa 1970. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, ss. 478, 2 nlb., 17 tabl.

Praca Voiségo stanowi kontynuację jego badań, których wyniki zamknął w wydanej w 1962 r. książce pt. *Początki nowożytnych nauk społecznych*. Jest ona — jak pisze sam autor — w dużej mierze owocem spojrzenia na minioną epokę przez pryzmat obecnej; jest propozycją wmontowania w skomplikowany system poglądów na świat ludzi i rzeczy drugiej połowy XX w. pewnego oblicza przeszłości, inspirowanego refleksję nad udoskonaleniem form ludzkiego współżycia, propozycją związaną z określonym punktem widzenia.

Autor doskonale zdaje sobie sprawę z czekających go trudności przy tego rodzaju przedsięwzięciu, toteż nie sili się na próbę wyczerpania tematu, daje ogólny zarys problematyki. Problematyki ciekawej niezmiennie dla tych wszystkich, którzy zajmują się historią myśli społecznej we wszystkich jej przejawach, a więc i historyków doktryn prawnopolitycznych.

Same za siebie mówią tu tytuły poszczególnych podrozdziałów części III: „O pojmowaniu nauk historycznych”, „Erudyci i mit prawdy obiektywnej”, „W poszukiwaniu prawidłowości”, „Historia i polityka” oraz części IV: „Pomiędzy aksjomatem porządku natury a hipotezą umowy społecznej”, „Dylemat władzy: rządzący i rządzeni”, „Wokół pojęcia prawa”, „Państwo, społeczeństwo, jednostka w oczach pisarzy XVII wieku”.

Nad wyraz szczegółowa analiza materiału źródłowego oraz rozmiary tej części pracy w stosunku do objętości całej książki pozwalają traktować ją jako fragment centralny w rozważaniach autora.

I choć Voisé zastrzega się w słowie wstępnym, że bardzo mało w tej pracy sądów kategorycznych, nie odkłada się książki z uczuciem niedosytu. Przeciwnie; ten pozorny brak jest chyba jedną z głównych jej zalet. Porządkuje pojęcia, rozwiewa niektóre mity, zmusza do refleksji.

Książka ta jest kontynuacją poprzedniej pracy o podobnym temacie. I choć nieznajomość tamtej nie przeszkadza w jej czytaniu, wydaje się, że wielokrotne sięganie do tematyki „Początków nowożytnych nauk społecznych” zmusi w końcu czytelnika do zainteresowania się nimi, dając mu przez to kapitalny obraz narodzin i rozwoju nowożytnej nauki o społeczeństwie.

Podsumowanie pracy stanowi zarazem wejście w problematykę wieku osiemnastego i zapowiedź jakby dalszego tomu tej panoramy.

Całość dopełniają: wykaz literatury, który jak pisze autor — ma ułatwić weryfikację toku jego rozumowania oraz ewentualną kontynuację badań nad myślą społeczną XVII w. oraz indeks osobowy.

Dość dużą wadą, ale tylko redakcyjną, jest umieszczenie przypisów na końcu każdej części, co w znakomity sposób utrudnia śledzenie wywodów autora.

TOMASZ FIJAŁKOWSKI (Łódź)

Janusz Byliński, *Sejm z roku 1611*, Wrocław 1970. Prace Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego, seria A nr 140, ss. 246.

Przedmiotem kolejnej monografii poświęconej sejmom Rzeczypospolitej I poł. XVII w. jest sejm trwający od 26 IX do 7 XI 1611 r. Autor wskazuje na przełomowy charakter tego sejmu, który miał miejsce tuż po zdobyciu Smoleńska i przyniósł faktyczne załamanie polityki Zygmunta III Wazy. Szukając przyczyn tego przełomu J. Byliński krytycznie ustosunkowuje się do zakorzenionego w nauce poglądu, jakoby „tryumfalny” i „festynowy” charakter obrad oraz upojenie zwycięstwami spowodowały zapomnienie o uchwaleniu podatków przez szlachtę. Zdaniem autora jest to mit, którego nie uzasadnia analiza przebiegu sejmu. Zajmowano się na nim wieloma ważnymi problemami; obok sprawy moskiewskiej poruszano problem zabezpieczenia granic kraju, sprawę lenna pruskiego, kwestię swobody religijnej, bezpieczeństwa i pokoju wewnętrznego, usprawnienia sądownictwa, a nawet kodyfikacji prawa karnego (projekt Swoszowskiego). Te właśnie zagadnienia nurtowały szlachtę bardziej niż wojna moskiewska, widziała je ostrzej niż król patrzący z perspektywy polityki dynastii. Byliński wykazuje, że atmosfera triumfu, w jakiej toczyły się obrady sejmu, stanowiła tylko parawan, ukrywający ostrą walkę polityczną wśród stanów.

W pracy wykorzystano dostępne źródła oraz bogatą literaturę przedmiotu. Autor przytacza wiele faktów i ciekawe charakterystyki postaci, np. Mniszcha. Praca J. Bylińskiego wzbogaca naszą wiedzę o sejmie i ustroju państwa polskiego w I poł. XVII stulecia.

MARIA NOWAK-ZMIERCZAK (Poznań)

Heinrich Getz, *Die deutsche Rechtseinheit im 19. Jahrhundert als rechtspolitisches Problem*. Bonner Rechtswissenschaftliche Abhandlungen, Band 70, Bonn 1966, ss. 166.

Podejmowane już od schyłku średniowiecza próby przewyciężenia partykularyzmu prawnego w Niemczech nabrały w XIX w. szczególnego znaczenia, stając się ważnym czynnikiem w walce o polityczne zjednoczenie i ugruntowanie jedności

narodowej. Z punktu widzenia interesów gospodarczych państw niemieckich tej epoki zadaniem najpilniejszym stała się unifikacja prawa prywatnego. Wprawdzie apel A.F.J. Thibaut z 1814 r. o stworzenie ogólnoniemieckiej kodyfikacji cywilnej urzeczywistniony został dopiero u schyłku XIX w., ale dziesiątki lat, jakie upłynęły od czasu sławnego wystąpienia Savigny'ego przeciwko Thibautowi do momentu otworzenia się formalnych możliwości ujednolicenia całości ustawodawstwa cywilnego, tj. poprawki Laskera z 1873 r. do konstytucji II Rzeszy, nie były — jak to się czasem przyjmuje — okresem stagnacji w tej dziedzinie. Rozprawa H. Getza, który zajął się sprawą wystąpień niemieckich polityków i uczonych z hasłami jedności prawnej w okresie owych sześćdziesięciu lat, wykazała, że nawet jeszcze w czasach metternichowskiej reakcji i panowania szkoły historycznej różne środowiska liberalnych polityków południowoniemieckich były miejscem ożywionych dysput o potrzebie ujednolicenia prawa cywilnego, jako czynnika najściślej spajającego kraje niemieckie w warunkach rozbitcia politycznego.

Zajmując się szerzej miejscem, jakie sprawa jednolitego ustawodawstwa ogólnoniemieckiego znalazła w programach tzw. germanistów w latach czterdziestych XIX w., Getz oceniał to, jako szczególnie przejaw postępowości przedstawicieli tego kierunku. A przecież w ówczesnych warunkach program jedności prawnej nie miał jednoznacznej wymowy. Z jednej strony był wyrazem dążeń liberalnej burżuazji niemieckiej do przezwyciężenia feudalnych partykularyzmów w prawie i otwarcia drogi dla nieskrępowanego rozwoju kapitalizmu. Z drugiej jednak — formułowany przez germanistów w duchu wskrzeszenia rodzimych, germańskich pierwiastków w przyszłej kodyfikacji — służył politycznej reakcji i hasłom utrzymania dawnego porządku prawnego.

Kończąca część pracy dotyczy dziejów walki o ujednolicenie prawa w II poł. XIX w., gdy sprawa stała się nie tylko hasłem politycznego i narodowego zjednoczenia, ale wyrazem najżywotniejszych interesów ekonomicznych państw niemieckich, a co doprowadziło rychło do unifikacji prawa handlowego (1861 r.) podjęcia prac nad ujednoliceniem prawa obligacyjnego, aż wreszcie stworzenia formalnych przesłanek dla przyszłej kodyfikacji w konstytucji Związku Północno-Niemieckiego.

Podstawą źródłową pracy były głównie sprawozdania parlamentarne i ówczesna prasa. Wprawdzie więc sprawa wciąż jeszcze czeka — jak to podkreślono w niemieckiej recenzji z pracy (Savigny-Zeitschrift, G.A. 1968, t. 85, s. 397) — na zbadanie od strony zasobów archiwalnych, rozprawa Getza pozwala znacznie szerzej niż dotąd spojrzeć na dzieje walki o jedność prawną Niemiec w XIX w.

KATARZYNA SÓJKA-ZIELIŃSKA (Warszawa)

Karol Rebro, Cesta národa. Svedectvo o boji Slovákov za národný štát, Bratislava 1969, Tatrapress, ss. 132.

Książka ma charakter dokumentacyjno-informacyjny. Autor opublikował w niej 29 ważnych dokumentów świadczących o słowackich tendencjach i dążeniach narodowo-państwowych w przeciągu stu dwudziestu lat dziejów najnowszych (1848-1968). Zabiegi i usiłowania narodu słowackiego w wspomnianych wyżej latach, podzielone zostały chronologicznie na sześć okresów.

Lata 1849-1914 były najtrudniejszym etapem walki o samoistnienie narodu. Były to bowiem lata panowania węgierskiego, w ramach monarchii Austro-Węgierskiej. Niezmiernie ważny tekst uchwały z 10 V 1948 r. rozpoczyna wybór dokumentów świadczących o rozwoju świadomości narodowej i kształtowania się postu-

latów społecznych, politycznych i narodowowyzwoleńczych. Dalsze dokumenty wprowadzają nas w skomplikowane dzieje Wiosny Ludów w Królestwie Węgierskim, którego rewolucyjni przywódcy nie byli w stanie zerwać z praktyką ujarzmiania podległych Węgrom narodów słowiańskich, m. in. Słowaków. Co zresztą doprowadziło do wystąpień antywęgierskich tych narodów, w okresie rewolucyjnych zmagani Węgrów z reakcyjnymi kręgami politycznymi w Austrii.

Lata I wojny światowej stawiają w nowym świetle problem słowacki. Stawiają perspektywy budowy państwa Czechów i Słowaków. Okres ten reprezentowany jest ważnymi dokumentami. Tak więc umowy działaczy emigracyjnych obu narodów z Clevelandu (22 X 1915), z Kijowa (19 X 1916), z Pittsburgu (30 V 1918), tzw. deklaracja WASHINGTONSKA. Czytelnik w dalszej części publikacji może zapoznać się z dokumentami z lat kryzysu politycznego w Czechosłowacji (1938 - 1939).

Mało znane są dzieje skomplikowanej walki Słowaków o odroczenie republiki Czechosłowackiej. Z dokumentów zamieszczonych przez K. Rebro widzimy, że naród słowacki w dobie II wojny przewidywał dalszy swój byt w odnowionej republice, która zagwarantuje mu równe prawa z narodem czeskim. Nadzieje te spełniły się dopiero w październiku 1968 r. uchwaleniem odpowiednich ustaw o stowrzeniu z Republiki Czechosłowackiej państwa federacyjnego Czechów i Słowaków.

Praca Karola Rebro składa się z dwóch części. W pierwszej znajduje się szeroki wstęp komentujący najważniejsze dokumenty i przedstawiający rys i tło historyczne. Wydawnictwo bardzo pożyteczne dla czytelnika i badacza zagranicznego. Szkoda, że pominięto w publikacji podstawową bibliografię. Sprawa o tyle ważna, że wokół interpretacji niektórych zamieszczonych dokumentów toczą się jeszcze obecnie spory historyków i przedstawicieli nauk prawnych (np. wokół dokumentów z okresu I wojny światowej). Publikacja ta może być pomocna przy pracy ze studentami prawa i historii.

JANUSZ BERGHAUZEN (Warszawa)

Walenty Ramus, *Prawo o obywatelstwie polskim*, Wydawnictwo Prawnicze, Warszawa 1968, ss. 376.

Autor rozpoczyna swe rozważania od momentu odzyskania niepodległości przez państwo polskie w r. 1918. Wykład swój ujmując w porządku chronologicznym dzieląc go na sześć części. W pierwszej przedstawia przepisy obowiązujące do r. 1939. Z kolei (cz. II) omawia konsekwencje prawne zachowania się obywateli polskich w czasie okupacji w świetle dekretu PKWN z 4 XI 1944 r., jak i późniejszych aktów normatywnych. Regulacja sprawy obywatelstwa w związku ze zmianami terytorialnymi po II wojnie światowej, to temat któremu poświęcona została cz. III pracy. Dwie następne części (IV i V) traktują o jednolitych przepisach regulujących status prawny obywateli Polski Ludowej (ustawy z 1951 i 1962 r.). Odrębnie scharakteryzowano problematykę umów międzynarodowych zawartych przez Polskę w latach 1930 - 1965 w celu likwidacji wypadków podwójnego obywatelstwa oraz zapobiegania ich powstaniu. W. Ramus nie ogranicza się do analizy aktów ustawodawczych oraz norm prawa międzynarodowego, lecz uwzględnia również „akty instrukcyjne określające sposób stosowania i interpretowania tego prawa w praktyce administracyjnej” (s. 8). Omówiona książka budzi zainteresowanie historyka ustroju i prawa.

WOJCIECH M. BARTEL (Kraków)